

Cultural Landscape of the Persian Gulf in the Third Millennium BCE: Some Remarks on the Tarut Island

Eskandari, N.¹

Type of Article: **Research**

Pp: 87-104

Received: 2022/08/13; Accepted: 2023/03/01

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.23.87>

Abstract

Persian Gulf, as a main trade route, has played an important role in the third millennium BCE cultural sphere of Southwest Asia. According to archaeological evidence, at least from the 5th millennium BCE, this waterway appeared to function as a channel for social interaction and exchange of material culture in the region. It seems that the Jiroft region as the hinterland of the Persian Gulf has been interacted with the contemporaneous civilizations from Indus to Babylonia via the maritime routes. The chlorite vessels produced in Jiroft have been obtained over a wide geographical range from the Indus valley to the north of Mesopotamia. The existence of the production workshops at Tepe Yahya, Hajjiabad- Varamin and Konar Sandal, and thousands of complete objects from the looted cemeteries of Jiroft, as well as their mines in Jiroft have made Halilrud region the center of production of these objects in the third millennium BCE. Tarut Island in Saudi Arabia is known as one of the ancient ports in the Persian Gulf trade sphere. More than several hundreds of fragments and complete chlorite vessels have been discovered in Tarut Island mostly from destroyed graves. Due to the large number of chlorite vessels as well as semi-finished objects, researchers of the Persian Gulf Archaeology refer to this island as a center for the production of chlorite vessels. In terms of iconography and raw material, chlorite vessels of Tarut are comparable with those recovered from the Halilrud Basin, Kerman province, Iran. In this paper, we will examine the hypothesis that Tarut was the production center of the chlorite vessels. In addition, we will discuss the relation of the Tarut and the Southeastern Iran, in particular the Jiroft region.

Keywords: Persian Gulf, Jiroft Civilization, Tarut Island, Chlorite Vessels, Marhashi.

Introduction

This study aims to investigate the interactions between Tarut Island in Saudi Arabia and the Jiroft region in southeastern Iran through the chlorite objects in the Bronze Age. This island was a very important commercial port on the southern coast of the Persian Gulf during the third millennium BCE, when the newly known Jiroft Civilization prospered in southeastern Iran. Most scholars, notably Piotr Steinkeller, believe that the Halil Rud/Jiroft region was probably known as the land of Marhaši (in Sumerian) or Parahšum (in Akkadian), the most important political counterpart of ancient Mesopotamia in the 3rd millennium BCE.

One of the most significant cultural characteristics of the Jiroft civilization is notoriously the production and distribution, sometimes on long distances, of carved soft stone vessels with a quite distinct iconography, previously labeled “intercultural style”. These often beautiful and intriguing objects have been widely discussed. These artefacts actually appeared, although sometimes in limited amounts, in a very large corridor from Mesopotamia in Iraq via the Iranian plateau into the Indus valley. Mineralogical analyses on some of the ancient vessels as well as on the mines in the Jiroft highlands have confirmed their production in the southern Kerman.

The chlorite vessels’ inventory can be subdivided in two different productions, namely a “*série ancienne*” datable to pre-early Akkadian times (with elaborate figurative patterns), and a later “*série récente*”. Holly Pittman (2018) believes that the earlier group would be made exclusively with Iranian chloritic rocks, while the later one would have been made in the Arabian Peninsula from Omani rocks.

Materials and Methods

The materials of this study are mainly Bronze Age chlorite objects from both Tarut island in Saudi Arabia and the Jiroft region in SE Iran. In this study, chlorite assemblages of both regions were compared in terms of iconography and object forms to explore the cultural connections of this island with the Kerman region as the main center of production and consumption of the chlorite in the third millennium BCE. In addition, an attempt was made to explain the existence of Halil Rud/Jiroft stone objects in Tarut island. Discovery of such a quantity of the Jiroft material in the small island of Tarut raises these important questions: Movement of people from the Jiroft region of the Tarut island happened as a colonizing group to take control of the Persian Gulf trade network in the mid third millennium BCE? Or a group of Marhashian/Jiroftian were settled in the Island as trade diasporas?

Discussion

There is still ongoing discussion regarding the chronology of the cultural artifacts discovered on Tarut Island. The artifacts discovered on Tarut Island suggest that, in the early part of the third millennium BC, the island harbor was consistently used as

an important hub in the Persian Gulf region. Judging from the Babylonian pottery of Early Dynastic I and II date found on Tarut, this strategically located island must have already at this time assumed a position of some significance in the exchange networks. However, even if inscribed, sculpted chlorite vessels compatible to types found on Tarut are known to date from the Early Dynastic II period onward, it appears more likely that the sculpted chlorite traded into Tarut date to the Early Dynastic III and Sargonic periods (Laursen and Steinkeller 2017:10). Various artifacts found on Tarut Island provide evidence of trade with Babylonia. Among these artifacts, the limestone statue depicting a standing nude male with clasped hands in a traditional Sumerian devotional posture is particularly noteworthy. Experts have suggested different dates for this statue, ranging from the Jemdat Nasr period (around 3000 BC) to a more plausible dating in the Early Dynastic period. Other Babylonian-made artifacts found on Tarut Island with a broad Early Dynastic I-III date include a marble macehead and a copper bull's head that is similar to the examples found on lyres from the Royal Tombs of Ur (For more, see Laursen and Steinkeller 2017). From southeastern Iran perspective, the most noteworthy discoveries from Tarut Island are the sculpted vessels and fragments made of chlorite. These were discovered by chance by local gardeners, likely from disturbed burials. Interestingly, there is a striking difference between the amount of sculpted chlorite vessels found on Tarut Island and the small quantities that have been discovered on the Oman peninsula. Apart from the chlorite vessels, another imported finds from southeastern Iran are painted ceramics, so-called Bampur black on grey ware. They have been found in limited quantities on Tarut Island as well as in mainland Saudi Arabia. It is noteworthy that the imports from southeastern Iran ceased to appear on Tarut Island by the end of the third millennium BCE, which coincides with the decline of the Marhashi Kingdom. The available evidence from Tarut Island indicates that this harbor played a significant role in linking the neighboring civilized regions within the Persian Gulf area during the Early Bronze Age. In other words, Tarut Island served as a meeting point in the commercial networks that facilitated trade in the Persian Gulf region.

Conclusion

The presence of many chlorite objects in the small island of Tarut in the southern part of the Persian Gulf shows that population groups of Jiroft civilization settled in this island for some time (at least one to two centuries) in the mid-late third millennium BCE. According to the fact that the mentioned chlorite objects were obtained from the destroyed cemetery of Tarut, it is clear that these objects were placed inside the grave as the burial goods and were not brought there to be displayed and sold in the Tarut market.

Despite the fact that most of the chlorite objects obtained from Tarut are exactly the same as the samples obtained in the Halil Rud Basin, there are a number of objects with motifs that are rooted in Mesopotamian mythology, among which the image of

Anzu is the most obvious. This shows that Jiroft chlorite vessels were also produced on Tarot Island, or at least on the undecorated samples of Jiroft vessels, engraving with Mesopotamian themes was done on this island.

The main issue is the reason for the presence of Jiroft civilization people in Tarut Island in the Persian Gulf. Considering that in the middle to late 3rd millennium BCE, a wide maritime trade network was formed in the Persian Gulf and Oman Sea, it seems logical to imagine that a group of inhabitants of Jiroft / Marhashi civilization in the mid-late 3rd millennium BCE, as trade diasporas, have settled in this island to have control over sea trade and the movement of goods in the strategic waterway of the Persian Gulf. It is worth mentioning that in the first half of the third millennium BCE, this role was played by the Mesopotamians in Tarut Island. The provenance of Tarut artefacts has been a source of debate among archaeologists. Some scholars suggested their provenance in the southern part of the Persian Gulf even based on the chemical analyses. While the Jiroftian motifs on the vessels tell another story which makes this hypothesis questionable. More physical and chemical analyses are needed to investigate the provenance of Tarut materials.

منظرگاه فرهنگی هزاره سوم پیش از میلاد خلیج فارس: ملاحظات در باب جزیره تاروت عربستان

نصیر اسکندری^۱

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۰۴ - ۸۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۰

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.23.87>

چکیده

خلیج فارس در جنوب ایران در طول هزاره‌ها همواره به عنوان یک گذرگاه آبی راهبردی ایفای نقش کرده است. براساس مدارک باستان‌شناسی دست‌کم از هزاره پنجم پیش از میلاد به این سو، ساکنان فلات ایران، جنوب خلیج فارس، بین‌النهرین و جنوب آسیا از این راه آبی برای تعاملات فرهنگی، اقتصادی و سیاسی استفاده کرده‌اند. اوج شکوه منظرگاه فرهنگی خلیج فارس در هزاره سوم پیش از میلاد بوده است که حوزه‌های تمدنی نوپایی در جنوب خلیج فارس و دریای عمان شکل می‌گیرد و به‌گواه یافته‌های باستان‌شناسی و متون میخی بین‌النهرینی این مناطق در چرخه تعاملی میان تمدن‌های آن زمان از بین‌النهرین تا دره سند نقش فعالی داشته‌اند. منظرگاه‌های فرهنگی سواحل و جزایر بخش جنوبی خلیج فارس در مقایسه با بخش شمالی (ایران) بسیار بیشتر و هدفمندتر مورد پژوهش‌های باستان‌شناسی قرار گرفته‌اند. یکی از جزایر مهم در بخش جنوبی خلیج فارس، جزیره تاروت عربستان است. یافته‌های به‌دست‌آمده از این جزیره نشان می‌دهند این محل در طول هزاره سوم پیش از میلاد به عنوان یک بندر تجاری مهم در خلیج فارس به ایفای نقش پرداخته است و در نیمه نخست این هزاره تحت کنترل بین‌النهرینی‌ها قرار داشته است. تمرکز این پژوهش پرداختن به ارتباط جزیره تاروت و فلات ایران، به‌ویژه سرزمین مارهاشی در نیمه دوم هزاره سوم پیش از میلاد است؛ زمانی که این جزیره تحت نفوذ مردمان جنوب شرق ایران قرار داشته است و گروه قابل توجهی از اهالی مارهاشی در تاروت سکونت داشتند تا فعالیت‌های تجاری دریایی را تحت کنترل داشته باشند؛ هم‌چنین در این پژوهش، فرضیه مرکز تولید اشیاء کلریتی جزیره تاروت مورد پرسش قرار می‌گیرد؛ درنهایت، بخشی از ساکنان جزیره تاروت عربستان به عنوان اجتماعات دور از وطن (دایاسپورا) تجاری-سیاسی تمدن جیرفت معرفی می‌شود.

کلیدواژگان: خلیج فارس، جزیره تاروت، ظروف کلریتی، مارهاشی.

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email: Nasir.eskandari@ut.ac.ir

ارجاع به مقاله: اسکندری، نصیر، (۱۴۰۲). «منظرگاه فرهنگی هزاره سوم پیش از میلاد خلیج فارس: ملاحظات در باب جزیره تاروت عربستان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۳): ۸۷-۱۰۴. (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.23.87>).

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=777&sid=1&slc_lang=fa

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

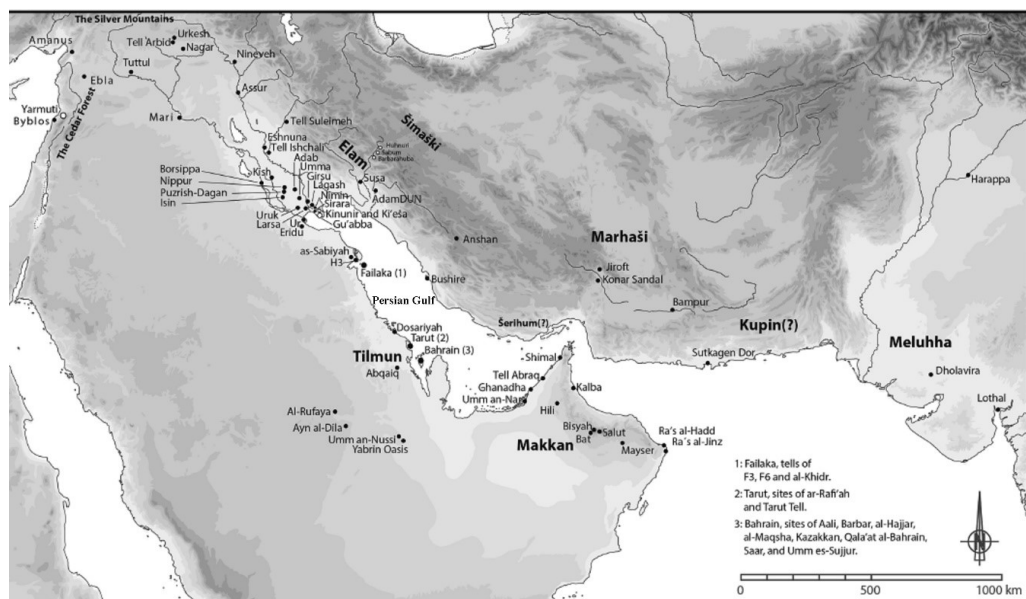
مقدمه

از آخرین دوره یخبندان، یعنی زمانی که خلیج فارس شکل گرفت، این محل به عنوان یک گذرگاه آبی برای تعاملات فرهنگی گروه و جوامع انسانی جنوب غرب آسیا عمل کرده است (تصویر ۱). مدارک باستان‌شناختی به دست آمده از جزایر و سواحل خلیج فارس از حدود ۶۰۰۰ پ.م. به بعد، یعنی زمانی که سطح آب خلیج فارس به سطح امروزی رسیده است، گواه این مدعاست. براساس مدارک باستان‌شناسی، در دوره مس‌وسنگ، کشتی‌رانی در آبراهه خلیج فارس با قایق‌های ساخته شده از نی‌های بزرگ و آب‌بندی شده با قیر صورت می‌گرفته است؛ از جمله مدارک آن می‌توان به قطعات قیر با داغ نی، یک ماکت قایق گلی و یک قطعه سفال با نقش یک قایق با یک بادبان دوپایه از محوطه عبیدی H3 کویت اشاره کرد (Carter, 2010: 91–101, fig. 5.1, fig. 5.2). متأسفانه پژوهش‌های باستان‌شناسی اندکی در محوطه‌های پیش‌اتاریخی سواحل شمالی خلیج فارس (ر.ک. به: حصاری، ۱۳۹۸؛ عزیزی‌خرانقی، ۱۴۰۱؛ Askari Chaverdi et al., 2017; Carter et al., 2006) در مقایسه با بخش‌های جنوبی آن صورت گرفته است و انجام پژوهش‌های بیشتر در سواحل و جزایر ایرانی خلیج فارس از ضرورت فراوانی برخوردار است. اطلاعات ما از منظر فرهنگی خلیج فارس در هزاره سوم پیش از میلاد به دلیل وجود منابع مکتوب در کنار اطلاعات باستان‌شناسی قابل قبول است. در هزاره سوم پیش از میلاد شبکه ارتباطی-تجاری جنوب غرب آسیا به بالاترین سطح خود رسید و خلیج فارس نقش مهمی در این شبکه تعاملاتی (که از آن به عنوان «چرخه برهمکنش» نیز یاد می‌کنند) داشته است؛ شبکه‌ای که بین‌النهرین، دره سند، جنوب خلیج فارس و دریای عمان، بلوچستان و فلات ایران را به یک‌دیگر پیوند می‌داده است (Steinkeller, 2012; Laursen & Steinkeller, 2017; Potts, 1989; Madjidzadeh & Pittman 2008). در این پژوهش سعی شده است تا منظرگاه فرهنگی خلیج فارس در هزاره سوم پیش از میلاد، مورد مطالعه قرار گیرد، اما تمرکز آن بر جزیره تاروت عربستان است و به نقش آن در تجارت دریایی خلیج فارس و ارتباط آن با تمدن جیرفت یا مارهاشی پرداخته خواهد شد. این جزیره یک بندر تجاری بسیار مهم در سواحل جنوبی خلیج فارس در عصر مفرغ بوده است. تمدن جیرفت واقع در حوزه فرهنگی هلیل رود مربوط به عصر مفرغ قدیم در جنوب شرق ایران است و به عنوان یکی از مراکز کانونی شهرنشینی اولیه در جنوب غرب آسیا شناخته می‌شود (Madjidzadeh & Pittman 2008). ظروف کلریتی تولید شده در جیرفت در یک گستره وسیع جغرافیایی در غرب آسیا از دره سند تا شمال بین‌النهرین به دست آمده است. وجود کارگاه تولید این ظروف در تپه یحیی (Lamberg-Karlovsky, 1970; Kohl, 2001)، کنارصندل و ورامین جیرفت (Eskandari & Vidale, 2022؛ اسکندری، ۱۳۹۹) در کنار هزاران شیء کامل به دست آمده از گورستان‌های حوزه جیرفت (مجیدزاده، ۱۳۸۲؛ پیران و حصاری، ۱۳۸۴؛ پیران و مجیدزاده، ۱۳۹۲) و همچنین وجود معادن آن در جیرفت (Emami et al., 2017) سبب شده تا حوزه فرهنگی هلیل رود یا جنوب استان کرمان به عنوان مرکز تولید این ظروف در هزاره سوم پیش از میلاد، معرفی گردد.

آثار ساخته شده از سنگ‌های کلریتی در کنارصندل عموماً ترکیبی هستند از: کلریت، سافیرین، سرپانتین و کلینوکلر که از شاخصه‌های سنگ‌های دگرگونی و آلیتی منطقه است. مطالعات انجام شده توسط «امامی» و همکاران در مناطق محطوط آباد، آشین و گودمورتی نشان از وجود سافیرین به عنوان کانی شاخص در طبقه‌بندی سنگ‌های کلریتی این منطقه است (Emami et al., 2017). درخصوص نقوش حکاکی شده بر روی این ظروف می‌توان آن‌ها را مرتبط با اسطوره‌ها، نمادها و جنبه‌های زیباشناختی جامعه دانست (Winkelmann, 2005; Vidale, 2015; Vidale et al., 2021; Marchesi, 2016; Pittman, 2018). به طور کلی پژوهشگران براساس نقش، فرم و رنگ، دو گروه متفاوت سبکی را برای اشیاء کلریتی عصر مفرغ خاور نزدیک در نظر گرفته‌اند که تحت عنوان «سری قدیم» (Série

(Ancienne) و «سری جدید» (Série Recente) شناخته می‌شوند. از لحاظ گاه‌نگاری، سبک سری قدیم را هم‌زمان با دوره سلسله‌های قدیم و اوایل دوره اکد می‌دانند و نقوش غالب این سبک شامل تصاویر متنوع تمثیلی است؛ درحالی‌که سری جدید که نقوش آن بیشتر هندسی است را از لحاظ زمانی متأخرتر در نظر می‌گیرند (de Miroshedj, 1973; Kohl, 2001; Lamberg-Karlovsky, 1988). «پیتمن» معتقداند که سری قدیم به‌طور انحصاری از معادن جنوب شرق ایران ساخته شده‌اند؛ درحالی‌که سبک جدید، تولید منطقه عمان بوده‌اند (Pittman, 2018).

تاکنون بیش از چند صد قطعه شکسته و ظروف کامل کلریتی از جزیره تاروت به‌دست آمده است. چنین به نظر می‌رسد که این ظروف از چند گورستان و محوطه تخریب شده جمع‌آوری شده باشند. تعداد زیاد اشیاء کلریتی و هم‌چنین ظروف نیمه‌تمام، سبب شده تا محققان حوضه جنوب خلیج فارس، از این جزیره به‌عنوان مرکز تولید ظروف کلریتی یاد کنند. از لحاظ شمایل‌نگاری و هم‌چنین کیفیت سنگ، ظروف کلریتی تاروت بسیار شبیه به نمونه‌های به‌دست‌آمده از جیرفت هستند. در این پژوهش به مقایسه برخی اشیاء شاخص کلریتی تاروت با تمدن جیرفت پرداخته می‌شود و درنهایت ارتباط این جزیره با جنوب شرق ایران در بستر فرهنگی خلیج فارس در هزاره سوم پیش از میلاد، مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

تصویر ۱. موقعیت خلیج فارس و مراکز تمدنی هزاره سوم پیش از میلاد، اطراف آن (برگرفته از: Laursen & Steinkeller, 2017).

Fig. 10 The Persian Gulf and its adjacent civilized lands (After: Laursen & Steinkeller, 2017).

پرسش‌های پژوهش: جزیره تاروت عربستان در بخش جنوبی خلیج فارس واقع شده است که براساس مدارک باستان‌شناسی به‌دست‌آمده از این جزیره، دست‌کم از آغاز هزاره سوم پیش از میلاد، تا پایان این هزاره، تاروت به‌عنوان یک مرکز مهم در تجارت دریایی خلیج فارس ایفای نقش کرده است. درمیان یافته‌های جزیره تاروت، شمار قابل توجهی داده فرهنگی به‌دست آمده است که نشان از ارتباط مستقیم با جوامع ساکن در جنوب شرق ایران در اواسط تا پایان هزاره سوم پیش از میلاد، دارد. پرسش اصلی این پژوهش نیز درجهت مشخص کردن ارتباط فرهنگ‌های عصرمفرغ قدیم جنوب شرق ایران و جزیره تاروت عربستان است و این‌که نقش این جزیره در تجارت دریایی خلیج فارس در نیمه دوم هزاره سوم پیش از میلاد، به چه صورت بوده است؟

روش پژوهش: در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی، در راستای دستیابی به پرسش‌ها و اهداف پژوهشی مدنظر، پژوهش‌های باستان‌شناختی انجام شده در جزیره تاروت مورد بررسی قرار گرفت و سپس تمام داده‌های باستان‌شناسی که نشان از ارتباط فرهنگی این جزیره با فلات ایران است، مورد مطالعه دقیق قرار گرفت. در کنار این، از متون تاریخی بین‌النهرین که به هر شکلی به ارتباطات فرهنگ‌های جنوب شرق ایران و بین‌النهرین از طریق دریا دلالت دارد، استفاده گردید، و در نهایت جایگاه و نسبت جزیره تاروت در خلیج فارس با تمدن جیرفت (ماره‌اشی باستان) مورد تحلیل باستان‌شناسی قرار گرفت.

جزیره تاروت

جزیره تاروت جزیره‌ای با وسعت ۷۰ کیلومترمربع در خلیج فارس از توابع استان شرقی عربستان سعودی است. این جزیره، ۶ کیلومتر از خاک اصلی عربستان فاصله دارد و از رأس تنوره در شمال تا قطیف در جنوب گسترده شده است (تصویر ۱). از اواسط قرن بیستم میلادی پژوهش‌های باستان‌شناسی در چند محل این جزیره صورت گرفته است که عمده‌ترین آن‌ها در تپه بلند مرکز جزیره انجام شده است؛ جایی که یک قلعه پرتغالی‌ها مربوط به قرن هفدهم میلادی بر روی تپه مرکزی قرار دارد (Masry, 1974: 51-57). یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهند که این جزیره از اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد مورد سکونت قرار گرفته است؛ اگرچه «بیبی» قدمت استقرار در این جزیره را هم‌زمان با فرهنگ عبید (هزاره ششم و پنجم پیش از میلاد) در خلیج فارس می‌داند (Bibby, 1969)، اما پژوهش‌های بعدی این ادعا را تأیید نکرد. در جزیره تاروت، تجارت با جنوب بین‌النهرین به وسیله اشیاء فراوان مشخص شده است؛ از جمله مجسمه‌ای از جنس سنگ آهک که یک مرد برهنه ایستاده با دستان بسته را با حالت سنتی سومری نشان می‌دهد (Potts, 1989: fig. 6). تاریخ پیشنهادی برای این مجسمه، دوره سلسله قدیم را دربرمی‌گیرد (Collins, 2003: 323). دیگر یافته‌ها از جزیره تاروت با منشأ بین‌النهرینی مربوط به دوره سلسله‌های قدیم، شامل یک سرگرمی مرمی است (Burkholder, 1984: nos. 21b) و یک سر گاو نر مسی که تقریباً مشابه نمونه‌هایی است که روی چنگ گورهای سلطنتی اور به دست آمده است (Potts, 1989: 25-26 & fig. 21).

یافته‌های ارزشمند دیگری که از جزیره تاروت به دست آمده و موضوع اصلی این پژوهش نیز هستند، شامل قطعات شکسته و ظروف کامل از جنس سنگ کلریت است. این مجموعه اشیاء کلریتی در موزه ریاض عربستان نگه‌داری می‌شود و توسط افراد مختلفی جمع‌آوری شده‌اند (Zarin, 1978). بخشی از این مجموعه در سال ۱۹۶۶م. توسط «محمد ابراهیم» از جزیره تاروت گردآوری شدند و بخش دیگری از اشیاء توسط هیأت دانمارکی به سرپرستی «بیبی» در سال ۱۹۶۸م. به دست آمدند. در سال ۱۹۷۴م. «مارگارت گولدینگ» و «گریس بورخولدر» از شرکت نفتی آرامکو تعدادی از این اشیاء را به اداره عتیقات عربستان هدیه کردند. تعدادی دیگر از این اشیاء حاصل پژوهش‌های آقای «زارین» در جزیره تاروت در سال ۱۹۷۵م. هستند (Ibid).

تمدن جیرفت و ماره‌اشی

ازمنظر باستان‌شناسی، «تمدن جیرفت» یا «تمدن هلیل رود» به مجموعه فرهنگی اطلاق می‌شود که در هزاره سوم پیش از میلاد به مرکزیت شهر باستانی کنارصندل در جیرفت واقع در جنوب استان کرمان وجود داشته است. کشفیات باستان‌شناسی دو دهه گذشته سبب شد تا این تمدن گمشده در تاریخ مورد توجه قرار گیرد (Madjidzadeh, 2003; Madjidzadeh & Pittman, 2008) و احتمالاً این تمدن معادل تمدن ماره‌اشی مذکور در متون بین‌النهرینی بوده است. براساس متون میخی، رابطه

تصویر ۲. موقعیت جزیره تاروت در خلیج فارس و نسبت به شبه جزیره عربستان (Google earth.com).

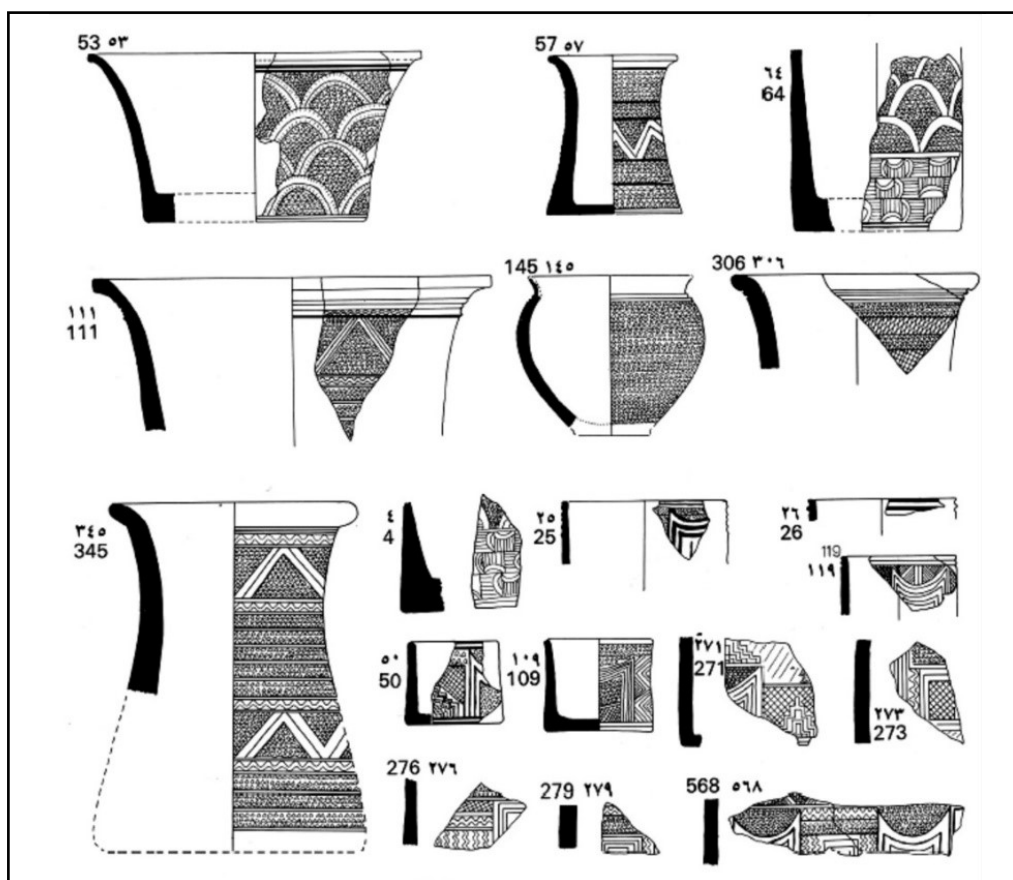
Fig. 2. The position of the Tarut Island in the Persian Gulf (Google earth.com).

تنگاتگی میان سرزمین مارهاشی و جنوب بین‌النهرین در اواخر هزاره سوم پیش از میلاد، تا اوایل هزاره دوم پ.م. (۱۷۵۰-۲۳۰۰ سوم پیش از میلاد) یعنی از زمان سلسله اکدی و طی دوره‌های اور III و دوره ایسین-لارسا وجود داشته است. رابطه بین این دو منطقه چنان درهم تنیده بوده است که توسط «دنیل پاتس» فراتر از یک رابطه تجاری معمولی توصیف شده است و رابطه آن‌ها، به‌ویژه در دوره اور III را «خدمت/ارتباط جامع» می‌نامد (Potts, 2002). تاکنون نظرات متفاوتی راجع به مکان جغرافیایی جای نام مارهاشی توسط مورخان، باستان‌شناسان و زبان‌شناسان ارائه شده است. در سال ۱۹۸۲م. «پیوتر استانکالر» منطقه کرمان امروزی برای این مکان پیشنهاد کرد. دلیل اصلی ایشان برای این فرضیه این بود که با توجه به توصیفات جغرافیایی متون بین‌النهرینی، به‌ویژه داستان «انمرکار و پادشاه ارتا» مارهاشی در شرق سرزمین انشان قرار داشته است. با توجه به این‌که انشان را برابر با محوطه تل‌ملیان در مرو دشت استان فارس می‌دانند، استان کرمان که در شرق استان فارس قرار دارد را به عنوان مکان مارهاشی پیشنهاد داد و در آن زمان شهادت را به عنوان مرکز اصلی مارهاشی می‌پنداشت (Steinkeller, 1982). پس از شناسایی تمدن جیرفت اکثر محققین بر این باورند که تمدن جیرفت برابر با سرزمین مارهاشی بوده است (Steinkeller, 2014). براساس اطلاعات به دست آمده از متون میخی درخصوص جغرافیای سیاسی ایران در نیمه دوم هزاره سوم پیش از میلاد، مارهاشی یک قدرت و سرزمین سیاسی، اقتصادی و تجاری در شرق ایران بوده است که از دوره «سارگن اکدی» تا دوره بابل، یعنی حدود ۵۰۰ سال به ایفای نقش پرداخته، و کنترل شرق ایران را برعهده داشته است (Steinkeller, 1982).

تمدن جیرفت و جزیره تاروت

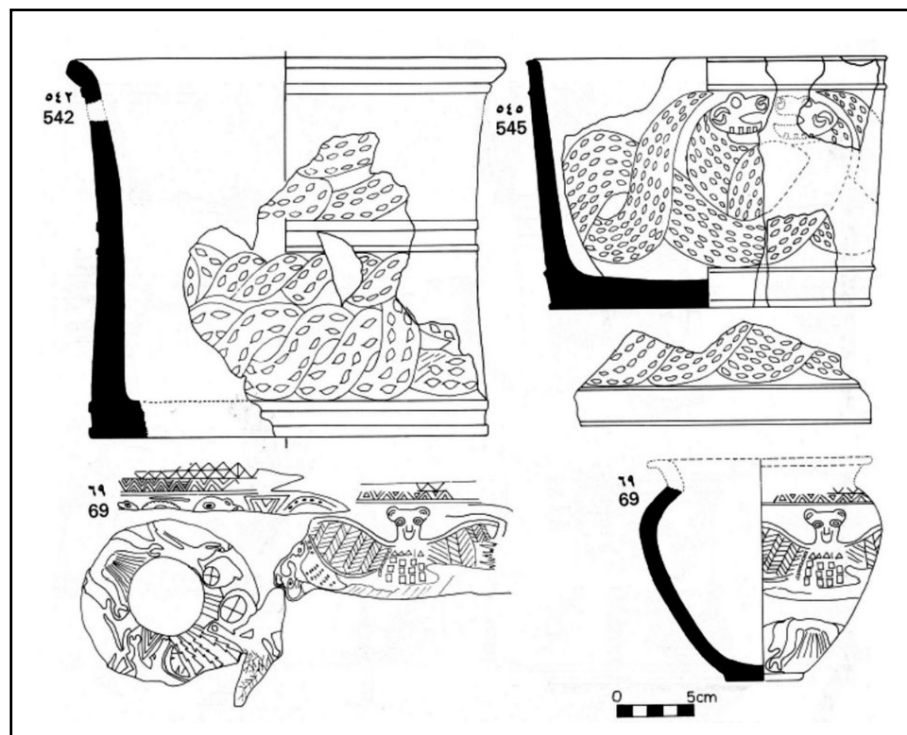
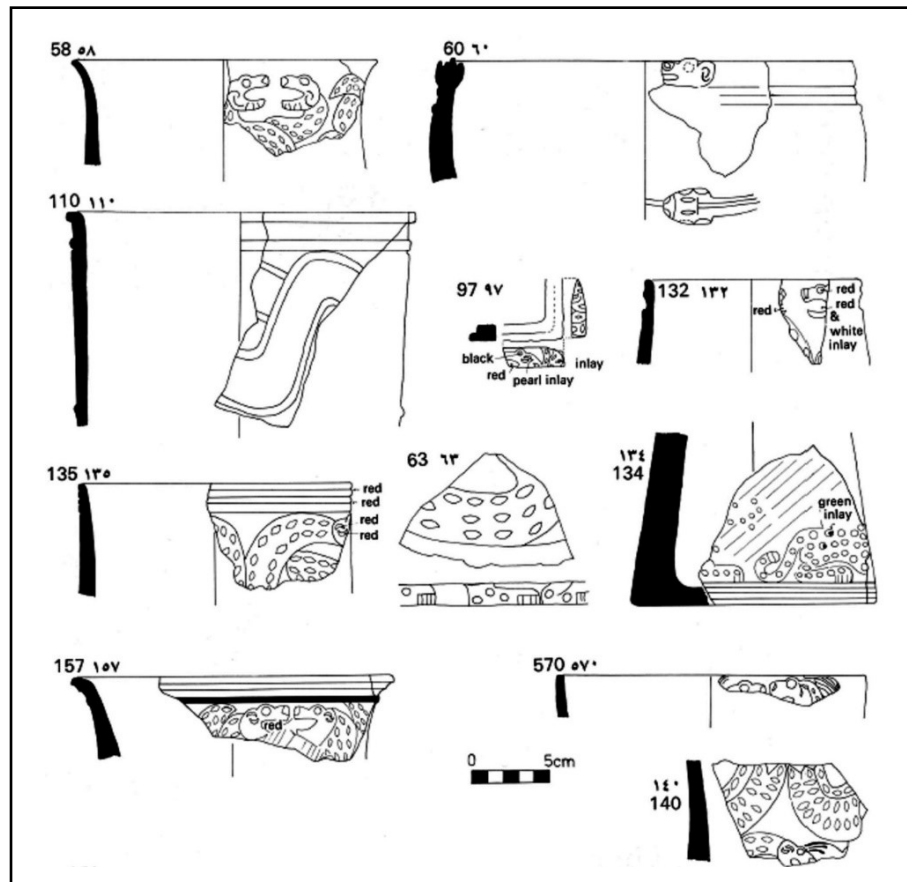
مهم‌ترین یافته‌های جزیره تاروت، بیش از ۳۰۰ ظرف و قطعات اشیاء کلریتی حجاری شده است که به طور اتفاقی توسط باغ‌داران بومی از گورستانی تخریب شده در الرفیع به دست آمده‌اند (Bibby, 1973; Masry, 1974: 80; Zarins, 1978; Potts, 1989). به طور قابل توجهی پذیرفته شده است که این گونه از ظروف در استان کرمان ایران (مجیدزاده، ۱۳۸۲؛ حصاری، ۱۳۸۴؛ پیران و مجیدزاده، ۱۳۹۲؛ Lamberg-Karlovsky, ۱۳۹۲)

30-209 (Kohl, 2001; 1970) در شاهنشاهی مارهاشی (Steinkeller, 1982; 2006) تولید شده‌اند. ممکن است که این حجم از آثار برای نخستین بار در دوره سارگنی به جزیره تاروت رسیده باشند، اما این نیز محتمل است که تجارت کالاهای مارهاشی پیش از این در دوره سلسله قدیم سوم (یا حتی سلسله قدیم دوم) صورت گرفته باشد (Laursen & Steinkeller, 2017: 16). جدا از مسأله شروع تجارت بین تیلمون و مارهاشی از دوره سلسله قدیم سوم، همان‌طور که ظروف کلریتی مشخص می‌کنند، مدارک فراوان دیگری نیز وجود دارد که تعاملات جزیره تاروت با مناطق ایران باستان را نشان می‌دهند. یک پیکرک کوچک از جنس سنگ لاجورد (Collins, 2003: 324 fig. 223) و تعدادی از ظروف مرمری (Burkholder, 1984: nos. 16a-c and 29a) نیز وجود دارد که خاستگاه آن‌ها می‌تواند ایران باشد و با احتیاط می‌توان آن‌ها را به اواخر دوره پیش از سارگنی نسبت داد (Laursen & Steinkeller, 2017: 16). یک ظرف مرمری کتیبه‌دار از گیرسو نیز به تجارت ظروف مرمری از ایران از طریق راه دریایی تیلمون (تاروت) اشاره دارد (Steible, 1991: 409-10). چیزی که این ظرف را، البته با احتیاط، به تجارت از طریق خلیج فارس مرتبط می‌کند، علاوه بر این‌که از گیرسو به دست آمده است، کتیبه پیشکشی آن مربوط به یک حاکم/الهه از لاگاش است که این شیء را هدیه‌ای از یک «بازرگان دریانورد (گئش یا کئششوم)» معرفی کرده است. هم‌چنین از تاروت و مرتبط با اشیاء کلریتی کشف شده، سفال‌هایی به دست آمده است که می‌توان نمونه‌های مشابه آن را در جنوب شرق ایران (حوزه فرهنگی هلیل رود و بمپور) یافت و مصری آن‌ها را مشابه سفال تپه بمپور می‌داند (Masry, 1974: 97; Pl. XLVI, 1-4). در ادامه اشیاء کلریتی به دست آمده از جزیره تاروت که نمونه‌های مشابه آن از تمدن جیرفت به دست آمده، آورده شده (تصاویر ۳-۶)، و برای مقایسه بهتر در تصویر ۷، تعدادی از نمونه‌های به دست آمده از جیرفت در کنار نمونه‌های تاروت ارائه شده است.

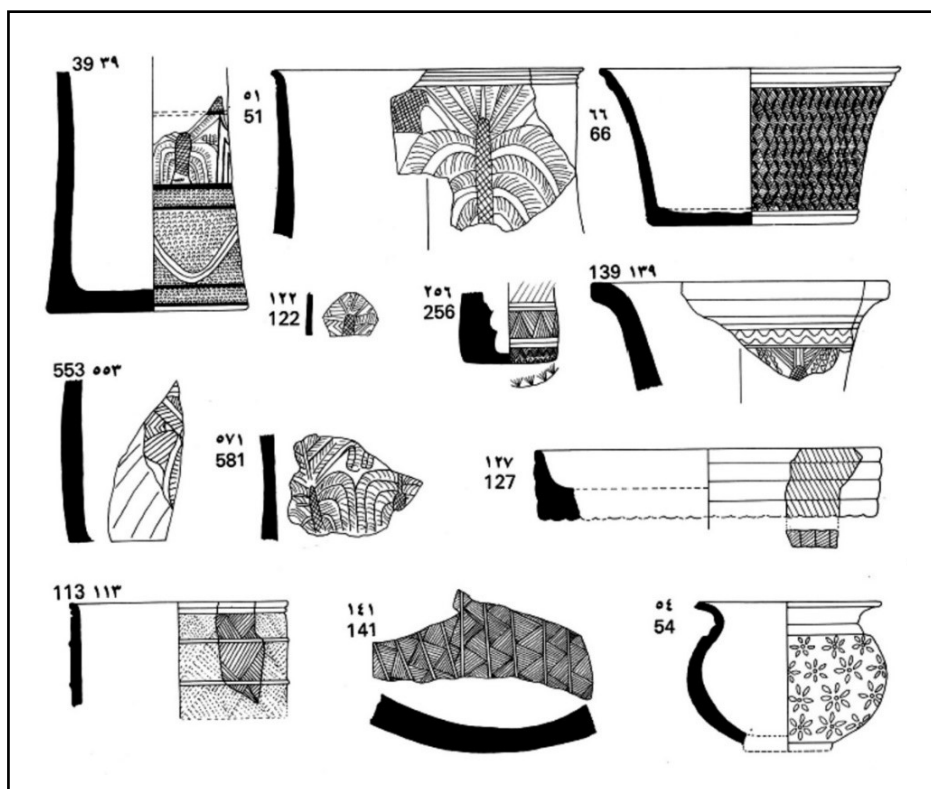
تصویر ۳. طرح اشیاء کلریتی به دست آمده از جزیره تاروت (برگرفته از: Zarin, 1978).

Fig. 3. The Chlorite Objects from the Tarut Island (After: Zarin, 1978).

تصاویر ۴ و ۵. طرح اشیاء کلریتی به دست آمده از جزیره تاروت (برگرفته از: Zarin, 1978).

Figs 4 & 5. A Collection of the Chlorite Objects from the Tarut Island (After: Zarin, 1978).

تصویر ۶. طرح اشیاء کلریتی به‌دست‌آمده از جزیره تاروت (برگرفته از: Zarin, 1978).

Fig. 6. The Chlorite Objects from the Tarut Island (After: Zarin, 1978).

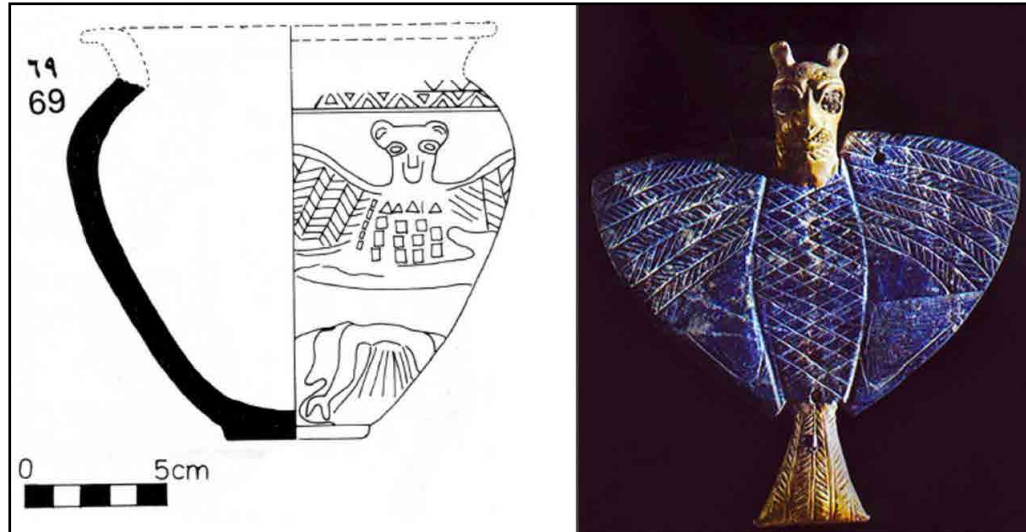
تصویر ۷. اشیاء کلریتی به‌دست‌آمده از جزیره تاروت (در سمت چپ) (Zarin, 1978) و نمونه مشابه آن به‌دست‌آمده از حوزه فرهنگی هلیل‌رود (در سمت راست)، (برگرفته از: مجیدزاده، ۱۳۸۲).

Fig. 7. A Comparison between The Chlorite Objects from the Tarut Island (After: Zarin, 1978) (left) and parallels from the Halilrud Basin (After: Madjidzadeh, 2003) (right)

بحث و تحلیل

اشیاء بسیار شاخص ساخته شده از سنگ کلریت در محدوده بسیار وسیع خارج از جنوب شرق ایران از بین‌النهرین نظیر: ماری، خفاجه، نیپور، اور، سیپر، اوروک، گیرسو، ادب و لاگاش (Pittman, 2018;) و دریای مکران نظیر: تاروت، فیلکه، بحرین و ام‌النار (Kohl, 2004; Potts, 1989; Butterlin, 2014; Wilson, 2012; Zarins, 1978; Reade & Searight, 2001;) و در جنوب آسیا از موهنجودارو و دولاویرا (Vidale Crawford & al-Sindi, 1996; Pittman, 2018) تا خراسان بزرگ (Francfort, 2021) به دست آمده‌اند.

بین‌النهرینی‌ها در متون خود از سنگ کلریت به عنوان «دوشیا مارهاشی» (Marhašean duhšia) یاد می‌کنند (Steinkeller, 2012: 263-266). این نشان می‌دهد که در نگاه سومری‌ها، خاستگاه سنگ کلریت سرزمین مارهاشی یا تمدن جیرفت بوده است. این مسأله درکنار شباهت بسیار زیاد نمونه‌های تاروت (چه از نظر شمایل‌نگاری، فرم ظروف و رنگ سنگ‌ها) با ظروف کلریتی جیرفت، و هم‌چنین وجود معادن سنگ کلریت و کارگاه‌های تولید این ظروف در جنوب کرمان نشان می‌دهند که اشیاء یافت شده در جزیره تاروت عربستان از حوزه فرهنگی هلیل رود آورده شده‌اند. گفتنی است که بر روی برخی ظروف کلریتی تاروت نقوشی وجود دارد که نه تنها نقوش حوزه فرهنگی هلیل رود نیستند، بلکه از نقوش شاخص تمدن بین‌النهرین به شمار می‌روند؛ به عنوان مثال می‌توان به نقش «آنزو» اشاره کرد (تصویر ۸). آنزو یکی از موجودات افسانه‌ای در داستان‌های سومری و اکدی است؛ او پرنده‌ای هیولامانند و شرور است که دارای سر شیر و بدنی گول‌پیکر و بال است و تکان خوردن بال‌هایش موجب ایجاد طوفان می‌شود.

تصویر ۸. ظرف کلریتی به دست آمده از جزیره تاروت با نقش آنزو (در سمت چپ) (برگرفته از: Zarin, 1978) و مجسمه آنزو به دست آمده از بین‌النهرین (سمت راست).

Fig. 7. Chlorite Vessel with lion-headed eagle motif from the Tarut Island (After: Zarin, 1978) (left) and Anzu from Mesopotamia (right).

تحلیل جایگاه جزیره تاروت در منظرگاه فرهنگی خلیج فارس در هزاره سوم پیش از میلاد، نشان می‌دهد که در نیمه دوم هزاره سوم پیش از میلاد، جهت تعاملات فرهنگی این جزیره به سمت شرق و شمال کشیده می‌شود؛ در مقایسه با نیمه اول هزاره سوم پیش از میلاد، که بیشتر

به‌سوی غرب یعنی جنوب بین‌النهرین بود. شایان ذکر است این وضعیت برای سرزمین مگن (عمان و امارات متحده عربی امروزی) نیز مشاهده می‌شود؛ جایی که یافته‌های باستان‌شناسی از شبه‌جزیره عمان بدون هیچ بحثی نشان می‌دهند که جهت تعاملات مگن اساساً به سمت سرزمین‌های شمال (مارهاشی) و شرق (ملوچه) تغییر کرده است. تولیدات بین‌النهرینی که در گورخمره‌های دوره جمدت‌نصر که در گورهای گونه هفیت (حدود ۳۱۰۰ پ.م.) رایج بوده‌اند، از بین می‌روند و از حدود ۲۶۰۰-۲۷۰۰ پ.م. اشیاء بین‌النهرینی در داخل شبه‌جزیره عمان کمتر به چشم می‌خورد. هم‌زمان با این تغییر در چرخش جغرافیایی عمان، فرهنگ هفیت با یک دگرگونی جای خود را به فرهنگ ام‌النار می‌دهد. به‌طور قابل ملاحظه‌ای، شکل‌گیری اجتماعی در این افق فرهنگی دوره شکوه فرهنگی و اقتصادی تمدن هزاره سوم پیش‌ازمیلاد، عمان را نمایان می‌کند. گسترش سنت سفال ظریف جنوب شرق ایران با نقش سیاه برروی زمینه قرمز به مگن که همراه با یک موج کوچک مهاجرت از مارهاشی به عمان بوده است (Potts, 2005)، بیش از هرچیزی نشان از ارتباطات فرهنگی قوی است که در تنگه هرمز در دوره سلسه قدیم وجود داشته است (Laursen & Steinkeller, 2017:17).

نتیجه‌گیری

وجود اشیاء فراوان از جنس کلریت در جزیره کوچک تاروت در بخش جنوبی خلیج فارس نشان می‌دهد گروه‌های جمعیتی از مردمان تمدن جیرفت برای مدتی (دست‌کم یک تا دو سده) در نیمه دوم هزاره سوم پیش‌ازمیلاد، در این جزیره سکنی گزیده‌اند. با توجه به این که اشیاء کلریتی مذکور از گورستان تخریب‌شده تاروت به دست آمده است، مشخص می‌شود که این اشیاء به عنوان شیء تدفینی به همراه مردگان در داخل گور گذاشته شده‌اند و برای نمایش و فروش در بازار تاروت به آنجا آورده نشده بودند. با وجود این که اکثر اشیاء کلریتی به دست آمده از تاروت دقیقاً مشابه نمونه‌هایی است که در حوزه فرهنگی هلیل رود به دست آمده است، تعدادی از اشیاء دارای نقوشی هستند که ریشه در اساطیر بین‌النهرین دارند که از آن میان تصویر آنزو بارزترین است. این نشان می‌دهد که در جزیره تاروت ظروف کلریتی جیرفت نیز تولید شده است و یا حداقل برروی نمونه‌های بدون نقش ظروف جیرفت، در این جزیره نقش اندازی با مضامین بین‌النهرین صورت گرفته است. پرسش و مسأله اصلی دلیل حضور افراد تمدن جیرفت در جزیره تاروت در خلیج فارس است. با توجه به این که در اواسط و اواخر هزاره سوم پیش‌ازمیلاد، یک شبکه گسترده تجارت دریایی در خلیج فارس و دریای عمان شکل گرفته بود، منطقی به نظر می‌رسد تا تصور کنیم گروهی از اهالی تمدن جیرفت/مارهاشی در نیمه دوم هزاره سوم پیش‌ازمیلاد، به عنوان «دایاسپورا» در این جزیره ساکن شده‌اند تا برروی تجاری دریایی و جابه‌جایی کالاها در گذرگاه آبی خلیج فارس کنترل داشته باشند. شایان ذکر است که در نیمه اول هزاره سوم پیش‌ازمیلاد، این نقش در جزیره تاروت عربستان برعهده بین‌النهرینی‌ها بوده است.

کتابنامه

- اسکندری، نصیر، (۱۳۹۹). «نتایج پروژه پیش‌ازتاریخی محوطه ورامین: معرفی مرحله اولیه تمدن جیرفت». مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۴(۱۳): ۵۳-۲۷.
- پیران، صدیقه؛ و مجیدزاده، یوسف (۱۳۹۲). آثار گنجینه جیرفت. تهران: انتشارات پازینه.
- حصاری، مرتضی، (۱۳۸۴). فرهنگ حوزه جنوب شرق ایران. تهران: موزه ملی ایران.

- حصاری، مرتضی، (۱۳۹۸). مجموعه مقالات میراث فرهنگی خلیج فارس. تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- عزیزی خرائقی، محمدحسین، (۱۴۰۱). «نتایج اولیه کاوش تل سوزو گناوه بوشهر». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۱۹): ۵۱-۳۳.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۸۲). جیرفت کهن‌ترین تمدن شرق. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- Askari Chaverdi, A.; Petrie, & Taylor, C. H., (2017). "Early Villages on the Persian Gulf Littoral: Revisiting Tol-e Pir and the Galehdar Valley". *IRAN*, 46: 21-42.
- Azizi Kharanaghi, M. H., (2022). "The Preliminary Results of Excavation at Tol-e Sozo-e Ganaveh, Bushehr". *Journal of Archaeological Studies*, 6 (19): 33-51. (In Persian)
- Bibby, T. G., (1969). *Looking for Dilmun*. New York: A. A. Knopf.
- Bibby, T. G., (1973). *Preliminary Survey in East Arabia 1968*. Aarhus: Jutland Archaeological Society.
- Burkholder, G., (1984). *An Arabian Collection: Artifacts from the Eastern Province*. Boulder City, NV: GB Publications.
- Butterlin P., (2014). "Les vases en chlorite du temple d'Ishtar et le "système monde" sumérien". In: P. Butterlin and S. Cluzan (dir.) *Voués à Ishtar, Syrie rbaniz 1934, André Parrot découvre Mari*. Guides archéologiques N°11, Presses de l'IFPO, Beyrouth: 175-189.
- Carter, R. A.; Challis, K.; Priestman, S. M. N. & Tofighian, H., (2006). "The Bushehr hinterland: results of the first season of the Iranian-British archaeological survey of Bushehr province, November–December 2004". *IRAN*, 44: 63–103.
- Carter, R., (2010). "Boat-Related Finds". In: R. Carter and H. Crawford (eds.), *Maritime Interactions in the Arabian Neolithic: Evidence from H3, As-Sabiyah, an Ubaid-Related Site in Kuwait*. Leiden: Brill: 89–104.
- Collins, P., (2003). "The Island of Tarut". In: Joan Aruz (ed.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. New Haven: Yale University Press: 323–24.
- Crawford H. & Al-Sindi, K., (1996). "A 'Hut Pot' in the National Museum, Bahrein". *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 7: 140-142.
- Culture. Smithsonian Institution Press, Washington DC. pp: 270-292.
- De Miroschedj, P., (1973). "Vases et objets en urbaniza susiens du musée du Louvre". *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 3: 979.
- Emami, M.; Razani, M.; Alidadi Soleimani, N. & Madjidzadeh Y., (2017). "New insights into the characterization and provenance of chlorite objects from the Jiroft civilization in Iran". *Journal of Archaeological Science: Reports*, 16: 194–204.

- Eskandari, N., (2020). "The Results of the Archaeological Investigations at the site of Varamin, Jiroft: Early Phase of Jiroft Civilization". *Parseh Journal of Archaeological Studeis*, 13: 27-53. (In Persian)

- Eskandari, N. & Vidale, M., (2022). "Drilling stone vessels in third-millennium BC Iran: new evidence from Hajjiabad-Varamin, Jiroft (Kerman Province)". *Antiquity*, 96 (389): 1142–1161.

- Francfort H.-P., (2021). "Iran And Central Asia: The Grand Route of Khorasan (Great Khorasan Road) during the Third Millennium BC and the "Dark Stone" Artefacts". In: J.-W. Meyer, E. Vila, M. Mashkour, M. Casanova, R. Vallet (eds.) *The Iranian Plateau during the Bronze Age. Development of urbanization, production and trade*. 1, MOM Editions, Lyon: 247-266.

- Hesari M., (2020). *Edited volume on the cultural heritage of the Persian Gulf*. Tehran. (In Persian)

- Kohl P. L., (2004). "Chlorite and other Stone Vessels and their Exchange on the Iranian Plateau and Beyond". In: T. Stöllner, R. Slotta and A. Vatandoust (eds.), *Persiens Antike Pracht*. Vol. 1, Deutsches Bergbau-Museum Bochum: 282-288.

- Kohl, P. L., (2001). "Reflections on the Production of Chlorite at Tepe Yahya: 25 Years Later". In: C. C. Lamberg-Karlovsky and D. T. Potts (eds.), *Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967–1975: The Third Millennium, American Schools of Prehistoric Research Bulletin 45*. Cambridge MA: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University: 209–30.

- Lamberg-Karlovsky, C. C., (1970). *Excavations at Tepe Yahya 1967–69. Progress Report I*. American School of Prehistoric Research Bulletin 27. Cambridge MA: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.

- Lamberg-Karlovsky, C. C., (1988). "The "intercultural style" carved vessels". *Iranica Antiqua*, 23: 45-95.

- Laursen, S. & Steinkeller, P., (2017). *Babylonia, the [Persian] Gulf Region, and the Indus Archaeological and Textual Evidence for Contact in the Third and Early Second Millennium B.C*. Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

- Madjidzadeh Y. & Pittman H., (2008). "Excavations at Konar Sandal in the Region of Jiroft in the Halil Basin: First Preliminary Report (2002–2008)". *IRAN*, 46: 69–103.

- Madjidzadeh Y., (2003). *Jiroft: The Earliest Oriental Civilization*. Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran. (In Persian).

- Marchesi, G., (2016). "Object, Images, and Text: Remarks on Two "Intercultural Style" Vessels from Nippur". In: T. E. Balke e C. Tsouparopoulou (eds.) *Materiality of Writing in Early Mesopotamia*. Walter De Gruyter, Berlin/Boston, 102: 95-107.

- Masry, A. H., (1974). *Prehistory in Northeastern Arabian: The Problem of Interregional Interaction*. Miami: Field Research Projects.
- Piran, S. & Hesari, M., (2005). *Culture around Halil Roud and Jiroft*. The Catalogue of Exhibition of Select Restituted Objects, Tehran. (In Persian).
- Piran, S. & Madjidzadeh, Y., (2013). *Objects from the Jiroft Treasury, Soft Stone and Alabaster Objects (Recovered Collection) from the Halil River Basin*. National Museum of Iran, Tehran. (In Persian).
- Pittman, H., (2018). "Dark Soft Stone Objects". In: M. Lebeau (ed.) *Arcane Interregional*. Artefacts Vol. II, Brepols Publishers: 107-172.
- Potts, D. T., (2002). "Total Prestation in Marhashi-Ur Relations". *Iranica Antiqua*, 37: 343-53.
- Potts, D. T., (2005). "In the Beginning: Marhashi and the Origins of Magan's Ceramic Industry in the Third Millennium BC". *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 16: 67-78.
- Potts, T. F., (1989). "Foreign Stone Vessels of the Late Third Millennium B.C. from Southern Mesopotamia: Their Origins and Mechanisms of Exchange". *Iraq*, 51: 123-64.
- Reade, J. & Searight, A., (2001). "Arabian soft stone vessels from Iraq in the British Museum". *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 12: 156-172.
- Steible, H., (1991). *Die neusumerischen Bau- und Weihinschriften I-II*. Freiburger Altorientalische Studien 9. Stuttgart: Franz Steiner.
- Steinkeller, P., (1982). "The Question of Marhashi". *ZA*, LXXII: 237-265.
- Steinkeller, P., (2012). "New Light on Marhaši and its Contacts with Makkan and Babylonia". In: J. Giraud and G. Gernez (eds.), *Aux marges de l'archéologie: Hommage a Serge Cleuziou. Travaux de la Maison Rene-Ginouves 16*. Paris: De Boccard: 261-74.
- Steinkeller, P., (2014). "Marhashi and Beyond: The Jiroft Civilization in a Historical Perspective". In: Lamberg-Karlovsky, C.C, Genito, B and Cerasetti, B (eds.), *My life is like the summer rose, papers in honour of Maurizio Tosi*: 691-707.
- Vidale M. & Eskandari, N., (In press). "The Jiroft Civilization and the Indus Cultural Tradition":
- Vidale M., (2015). "Searching for Mythological Themes on the 'Jiroft' Chlorite Artefacts". *Iranica Antiqua*, 50: 15-58.
- Vidale M.; Eskandari, N.; Shafiee, M.; Caldana, I. & Desset, F., (2021). "Animal Scavenging as Social Metaphor: A Carved Chlorite Vessel of the Halil Rud Civilization, Kerman, Iran, Mid-Third Millennium BC". *Cambridge Archaeological Journal*, 31 (4): 705-722. doi:10.1017/ S0959774321000305.

- Wilson, K., (2012). *Bismaya. Recovering the Lost City of Adab*. Oriental Institute Publications Vol. 138, Chicago.

- Winkelmann, S., (2005). “Deciphering the Intercultural Style?”. In: U. Franke Vogt, H. J. Weisshaar (eds.) *South Asian Archaeology 2003*, Bonn: 185-198.

- Zarins, J., (1978). “Steatite Vessels in the Riyadh Museum”. *Atlat: The Journal of Saudi Arabian Archaeology*, 2: 65–94.